

Filosoferen over God

Filosoferen over God is nummer 15 in de Toer Reeks, een serie van kleine, krachtige boeken die het gesprek in de gemeente over allerlei thema's wil stimuleren en verdiepen. De serie staat onder redactie van drs. Annelies Bouwman-Meeuse, voormalig medewerker Protestants Centrum voor Toerusting en Educatie van het Dienstencentrum van de Protestantse Kerk, drs. Hanna van Dorssen, theologe en communicatieadviseur van de Protestantse Kerk en Diaconie Amsterdam en dr. René van der Rijst, predikant te Haarlem-Noord en Spaarndam.

Eerder verschenen:

- Bert L. van der Woude (red.), *Wie kan er aarden hier beneden? Over de betekenis van de hemel* (2008)
- Mirjam van Veen, *Koppig profeet en werelds geleerde. Een boekje open over Johannes Calvijn* (2009)
- Jan L. de Jong, *Voorbij het Woord. Beeldende kunst als bron van Bijbeluitleg* (2009)
- Piet van Midden, *Oersoep en oerloed. Bijbels spreken over schepping* (2010)
- Hanna van Dorssen (red.), *Wie is God? Een vraag van alle eeuwen* (2010)
- Hanna van Dorssen, *Lieve deugd. Zeven deugdelijke bijbelse figuren* (2012)
- Alfred C. Bronswijk, *Geloven op ooghoogte. Iconen, geschiedenis, schoonheid, betekenis* (2012)
- René van der Rijst, *Over geloven gesproken. Het geloofsgesprek tussen ouders en volwassen kinderen* (2013)
- Nienke van Andel, *Van horen zingen. Wegwijs in het nieuwe Liedboek* (2013)
- Nico ter Linden, *Randfiguren. Over Tobit, Judit en de Makkabeeën* (2014)
- Nelleke de Jong-van den Berg, *En plein public! Religie en geloven in het publieke domein* (2014)
- Anne Marie Booij, *Uw koninkrijk kome wat komt. Met de jood Jezus op weg naar Pasen* (2015)
- Annelies Bouwman en René van der Rijst (red.), *Per missie* (2015)
- René van der Rijst (red.), *Kloostergang* (2016)

Onder redactie van René van der Rijst

Filosoferen over God

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Op het omslag: 'de Denker' van Auguste Rodin bij het Musée Rodin in Parijs. Foto Anton Sinke.

Ontwerp omslag: Studio Anton Sinke, www.antonsinke.nl
Lay-out en dtp: Gewoon Geertje, www.gewoongeertje.nl

ISBN 978 90 239 7119 1
NUR 730

© 2016 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding <i>René van der Rijst</i>	7
1. Gianni Vattimo <i>René van der Rijst</i>	13
2. Oefenen onder verticale spanning: God en religie volgens Peter Sloterdijk <i>Gerard Numan</i>	23
3. Slavoj Žižek over de incarnatie <i>Floris Schleicher</i>	37
4. Richard Kearney: God opnieuw <i>Theo Hetteema</i>	47
5. Spreken over God: Alain de Bottons <i>Religie voor atheïsten</i> <i>Wouter H. Slob</i>	59
6. Alain Badiou <i>René van der Rijst</i>	71
7. Joke J. Hermsen, schrijfster en filosofe <i>Hein van den Heuvel</i>	79
Personalía	91

Inleiding

René van der Rijst

De terugkeer van de religie

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is er in de filosofie sprake van een 'terugkeer van de religie'. Tot dan werd vaak aangenomen dat de secularisatie – de 'verdamping' van religie – voort zou gaan en godsdienst langzamerhand zou verdwijnen. Dat bleek echter niet het geval. In de jaren negentig zagen we de opkomst van de islam. Er ontstonden allerlei nieuwe vormen van spiritualiteit. Ook de invloed van de paus bleek niet te onderschatten: Johannes Paulus II speelde een belangrijke rol in de val van het communisme. Godsdienst bleek veerkrachtiger dan velen gedacht hadden. Religie liet zich niet terugdringen in de privésfeer, maar bleef een rol spelen in het maatschappelijke debat. En dat gebeurt tot op de dag van vandaag.

In zowel het maatschappelijke als het filosofische debat over religie zijn twee geluiden te horen. Aan de ene kant het geluid van diegenen die religie het liefst alsnog willen afschaffen – en soms zelfs willen verbieden – en die geloven dat de mens beter af is zonder religie. In de filosofie vertegenwoordigen Richard Dawkins met zijn boek *God als misvatting*, Christopher Hitchens en Sam Harris deze richting. Ook in het maatschappelijke debat is dit geluid vaak te horen in de opvatting dat religie de bron is van alle geweld. Aan de

andere kant zijn er filosofen die een veel positievere positie innemen ten aanzien van religie en de traditie opnieuw doordenken. Een aantal vertegenwoordigers van deze richting komt in dit deel van de Toer Reeks aan het woord.

De onderlinge verschillen tussen al deze 'filosofen over God' zijn groot. Sommigen, zoals Gianni Vattimo en Richard Kearney, noemen zichzelf gelovig. Anderen, Peter Sloterdijk, Alain Badiou, Slavoj Žižek en Alain de Botton, noemen zichzelf atheïst. Maar wat zij met elkaar delen, is dat zij allemaal in gesprek gaan met religie – en dan vooral het christendom – en opnieuw haar betekenis proberen te doordenken. Alleen Joke Hermsen, besproken in het laatste hoofdstuk, neemt een wat aparte positie in. Zij gaat niet expliciet met religie in gesprek, maar herneemt wel thema's die aan religie verwant zijn, met name het omgaan met tijd.

Religie anders

Voor wie vertrouwd is met de christelijke en de kerkelijke traditie zullen veel van de gedachten over God, Christus en de kerk, die de hier besproken filosofen opwerpen, nogal verrassend en soms ook vreemd overkomen. In veel opzichten gaan zij nieuwe, andere wegen. Ze willen niet terug naar religie zoals die was, maar zijn op zoek naar een nieuw verstaan van religie. 'God is dood' wordt door een aantal van hen nadrukkelijk uitgesproken. Zij nemen deze gedachte over van Friedrich Nietzsche (1844-1900). Hij bedoelde hiermee dat God als de vaste grond onder onze voeten verdwenen is. God als degene die de wereld in zijn hand houdt en ons leven zin, doel en richting geeft. God als hoogste instantie naar wie wij ons leven richten.

Die God is 'dood'. Voor velen – ook voor gelovigen – heeft Hij zijn zeggingskracht verloren. De mens is autonoom geworden – in elk geval denkt hij op eigen benen te kunnen staan. Maar intussen, aldus Nietzsche, vallen we aan één stuk door, alle kanten op, zonder nog te weten wat boven of beneden is.

Deze opvatting van God, die als persoon wordt opgevat en buiten de wereld staat, maar daarin tegelijk aanwezig is,

wordt wel 'theïsme' genoemd. A-theïsme ontkent het bestaan van deze God. Dat doen ook de meeste filosofen die in het vervolg aan het woord komen. Voor hen is de God van het theïsme 'dood', maar de 'dood van God' is voor een aantal van hen vervolgens het uitgangspunt om 'God' opnieuw te zoeken. Zij willen daarbij de mondigheid van de mens serieus nemen, maar stellen tegelijk vragen bij de autonomie van de mens. Zijn wij wel zo onafhankelijk als we zelf denken? Of hebben we God ingeruild voor de markt, voor wat 'men' vindt, voor de media als producent van wereldbeelden? En zijn we met het benadrukken van de autonomie van de mens niet iets heel belangrijks kwijtgeraakt, namelijk gemeenschapszin? Als religie verdampt is, zou het dan niet van het grootste belang kunnen zijn haar opnieuw uit te vinden? Religie als 'oefensysteem', als 'leerschool voor het leven', zoals Sloterdijk haar opvat. Of als 'religie voor atheïsten' zoals De Botton het wil. Deze laatste twee denkers geloven dat het ook zonder God kan, maar religie blijft voor hen zinvol.

'God is dood.' Aan het kruis is God zelf gestorven, stellen met name Žižek en Vattimo. Hij is echter ook weer opgestaan – maar dan anders. God is 'werelds' geworden. Hij regeert de aarde niet langer vanuit de hemel, maar Hij is onder ons, een van ons. Er zijn niet twee werkelijkheden, een van God en een van de mensen, een hemelse en een aardse; er is maar één werkelijkheid waarin God en mensen het samen moeten zien te rooien. God grijpt volgens deze filosofen dus ook niet in, Hij kán niet ingrijpen als het misgaat. Maar wel laten zij de mogelijkheid open dat er iets 'gebeurt', dat er in deze wereld iets voorvalt wat niet te voorzien was en niet te organiseren. God heeft de wereld niet in de hand, maar wijzelf ook niet. Het leven is niet maakbaar.

Tussen modernisme en postmodernisme

De ontwikkelingen in de filosofie van de laatste decennia lopen ongeveer parallel met deze terugkeer van de religie. In het moderne denken lag er een sterke nadruk op de autonomie

van de mens, die door middel van zijn verstand werd geacht het 'zijn' te doordenken en aan zich te onderwerpen. De 'maakbare samenleving' is een typisch product van deze opvatting. Wijzelf zouden in staat moeten zijn, met name door ons technisch vernuft, deze wereld te regeren in plaats van God. Het is aan ons om oorlogen te voorkomen, aantasting van het milieu tegen te gaan en voor een eerlijke verdeling van de welvaart te zorgen.

Dit moderne denken heeft ons heel veel gebracht. Het heeft mensen in beweging gebracht, achter grote idealen aan. Het heeft de vaste orde in de maatschappij doorbroken. Als je voor een dubbeltje geboren was, kon je dankzij je verstand en je inzet nu wél een kwartje worden. Maar het had ook een keerzijde. Sommige van die idealen bleken buitengewoon gevaarlijk. Denk aan het fascisme en het communisme. Hoe is het mogelijk dat 'verstandige' mensen zo blind achter de nazi-ideologie aan liepen? De steeds grotere rol die de techniek in ons leven speelt, scheidt daarnaast nieuwe scheidslijnen tussen wie wel en wie niet met de ontwikkelingen mee kunnen komen. Bovendien lijkt de techniek soms haast autonoom te functioneren. De discussie over wat technisch mogelijk is, wordt doorgaans pas gevoerd als het al gebeurt. Denk aan gentechnologie of aan de mogelijkheid levende wezens te klonen. Willen we dat eigenlijk wel? Maar als we het niet willen, kunnen we dan nog terug?

Vanaf eind jaren zestig verschijnt het postmodernisme op het filosofische toneel, waartoe filosofen als Jean-Francois Lyotard, Jacques Derrida en Gianni Vattimo behoren. Het postmodernisme wordt ook wel 'differentiedenken' genoemd, omdat het *verschil* een belangrijke rol speelt in hun denken. Naar hun mening trekt het moderne denken te scherpe scheidslijnen tussen waar en onwaar, goed en slecht. Het echte leven is diffuser. Enerzijds lijken mensen op elkaar, anderzijds zijn er verschillen. Op grond van die overeenkomsten denken we elkaar te begrijpen, maar vanwege die verschillen is dat nooit helemaal mogelijk. Kennis zal daarom nooit volledig zijn, er is altijd iets wat zich onttrekt aan ons denken. Daarom is het een illusie om te denken dat je beslis-

singen kunt nemen op grond van de feiten. We kunnen niet alles overzien en wat we zien, is gekleurd door onze positie, onze blik. Onze afkomst, onze opvoeding en de mensen met wie we omgaan, spelen altijd een rol in onze opvattingen. We zien de werkelijkheid niet zoals zij is, maar *interpreteren* de werkelijkheid vanuit onze eigen positie. Voor God geldt dat des te meer, dat er over Hem niets objectiefs gezegd kan worden. We kunnen niet zeggen hoe God zelf is, alleen wie Hij voor ons is.

Het postmodernisme relativeert zo de zekerheden van het moderne denken. Dat is ook altijd de kritiek van moderne denkers: voor postmodernisten is niets meer waar (zie het hoofdstuk over Sloterdijk). Tegelijk schept die relativisering ook ruimte voor het onverwachte, voor een niet te voorziene gebeurtenis. Met een filosofische term: er komt ruimte voor *contingentie*, het 'toevallige', niet berekenbare. 'God' wordt weer een mogelijkheid, maar zonder dat je zeker kunt weten of je dat wat gebeurt werkelijk aan God toe kunt schrijven. Wijzelf zijn het die vanuit ons blikveld iets benoemen als 'van God'. Eigenlijk kun je daarom nooit spreken over God zelf, we hebben het altijd over beelden en voorstellingen die wij van God hebben.

De filosofen die in dit boek besproken worden, bewegen zich allemaal ergens tussen modernisme en postmodernisme in. Sommigen zijn wat moderner, zoals De Botton en Sloterdijk, anderen wat postmoderner, zoals Vattimo en Kearney. Allemaal kijken ze met een kritische blik naar religie. Juist in deze tijd, waarin we zowel het grimmige als het vriendelijke gezicht van religie zien, waarin religie zowel scheidt als verbindt, doordenken zij religie opnieuw. Is het mogelijk het goede van religie te behouden en de kwalijke kanten van religie buitenspel te zetten? Als we godsdienst opnieuw uitvinden, hoe ziet dat er dan uit? Hebben we God daar nog voor nodig, of kunnen we ook zonder Hem? Of blijkt God zich toch steeds opnieuw aan te dienen, zij het misschien op een andere manier?

1. Gianni Vattimo

René van der Rijst

Gianni Vattimo (Turijn, 1936) is een Italiaanse filosoof, die geldt als een van de meest vooraanstaande postmoderne denkers van dit moment. Naast zijn werk als filosoof was Vattimo ook actief in de politiek, voor verschillende kleine linkse partijen. Hij was onder andere enige tijd lid van het Europees Parlement namens de Links Democratische Partij.

In zijn vroegere werk houdt Vattimo zich vooral bezig met Nietzsche en Heidegger. Van hen neemt hij een kritische blik op het moderne denken over, dat volgens hen te zeer gestempeld is door de *metafysica*. Metafysica is een filosofische term die duidt op eeuwige, onveranderlijke principes die boven de werkelijkheid (de 'fysica') uitstijgen. Deze principes gelden in het moderne denken als objectieve waarheid, waarnaar deze werkelijkheid zich moet richten. In de woorden van Vattimo:

Metafysica is het met geweld opleggen van een orde, die tot objectieve en natuurlijke orde wordt verklaard en daarom niet geschonden kan worden en niet langer onderwerp van discussie is.¹

1. J.D. Caputo, G. Vattimo, *After the Death of God*. New York: Columbia University Press, 2009, 93.

De kritiek van Vattimo is in deze definitie al hoorbaar: deze zogenaamd objectieve orde is in zijn ogen een opgelegde orde. Het is een interpretatie die tot waarheid wordt verheven. De Rooms-Katholieke Kerk stelt bijvoorbeeld dat homoseksualiteit tegennatuurlijk is – het gaat tegen de orde van de natuur in – met uitsluiting van homoseksuelen tot gevolg. Dit standpunt staat niet ter discussie. Het wordt door de kerk opgelegd.

Vattimo, zelf homoseksueel, verzet zich tegen dit soort onwrikbare standpunten. Er bestaan geen feiten, zegt hij Nietzsche na, alleen interpretaties. Al onze kennis is historisch van aard. Het is gegroeid in de loop der tijd, afhankelijk van tijd en plaats. Dat geldt dan dus ook voor de uitspraken van Paulus over homoseksualiteit, op wie de kerk zich beroept. Ook deze zijn in een bepaalde tijd ontstaan en ook Paulus was een kind van zijn tijd. Daar kan geen eeuwige waarheid aan ontleend worden. Dergelijke uitspraken moeten in elke tijd opnieuw geïnterpreteerd worden.

Deze opstelling van de Rooms-Katholieke Kerk leidt ertoe dat Vattimo aanvankelijk afstand neemt van de kerk en het geloof waarin hij is opgegroeid. Maar vanaf de jaren negentig herontdekt Vattimo de religie. Dat komt doordat met het ouder worden zijn eigen sterfelijkheid zich aan hem opdringt en door de dood van enkele goede vrienden. Daarnaast ziet hij ook in de wereld om hem heen een terugkeer van de religie en wel in twee vormen: als een wat vagere spiritualiteit en in meer fundamentalistische gestalten. Deze terugkeer van de religie brengt Vattimo ertoe om anders over de secularisatie te gaan denken. In zijn ogen is secularisatie een proces dat de scherpe kantjes van religie afslijpt en het terugbrengt tot haar wezen. In lijn met zijn eerdere kritiek meent hij dat religie los moet komen van de metafysica en het geweld dat daarbij hoort. Zo is het christendom volgens hem bedoeld: de incarnatie, de menswording van God, betekent dat God afstand doet van zijn hemelse macht en onder ons komt wonen. God heeft mensen zo lief, dat Hij mens is geworden in alle zwakheid die bij het menselijke bestaan hoort. Deze menslievendheid – door Vattimo *charitas* genoemd – moeten wij vervolgens ook elkaar betonen.

In wat volgt, ga ik nader in op deze gedachten van Vattimo over secularisatie, religie en geweld, incarnatie en charitas.

Secularisatie

Secularisatie wordt doorgaans gezien als de afname van geloof en kerkelijkheid. Het gaat dus niet alleen om dat laatste, de afname van kerkelijkheid. Ook kerkmensen zijn vaak minder gelovig dan zij vroeger waren. Geloven speelt in hun leven een kleinere rol, vaak beperkt tot de privésfeer. Ook is godsdienst vaak niet langer de enige bron waar mensen hun waarden en normen aan ontleen.

Gelovigen waarderen de secularisatie doorgaans uiteraard negatief: kerken raken leger, hun kinderen zeggen het geloof vaarwel. In het moderne denken daarentegen werd en wordt secularisatie nogal eens begroet als een bevrijding. Met de toename van rationaliteit, meende men, wordt godsdienst overbodig. Mensen gaan zelf denken. Ze hebben de kerk niet meer nodig om hun te vertellen wat ze moeten doen en ze hebben God niet meer nodig als verklaring voor wat ze niet begrijpen. Vattimo echter wijst op de grenzen van de rationaliteit. Noch ons denken, noch de technologie blijken in staat de problemen op te lossen waar de mens voor staat: vragen rond bio-ethiek, genetische manipulatie en ecologie en de vragen rond het telkens oploeiende menselijke geweld. Het optimisme van de moderne tijd, dat we alle problemen op kunnen lossen, blijkt op grenzen te stuiten. Dat brengt mensen terug naar de religie.

Vattimo juicht deze terugkeer van de religie toe, maar hij wil niet terug naar hoe het was. Dat wij niet in staat blijken onze problemen op te lossen, moet niet leiden tot de terugkeer van God als probleemoplosser of hogere macht. Ook wil Vattimo niet terug naar een autoritaire en dogmatische kerk. Het gaat hem er niet om de secularisatie terug te draaien – als dat al zou kunnen – hij interpreteert secularisatie anders. Vattimo ziet secularisatie niet als de afname van geloof en kerkelijkheid,